

established that in the years 1919-1920 the number of Podillya cooperative organizations increased, their activities were systematic. During this period a wide network of cooperatives was formed, the construction of regional unions in the field of consumer and agricultural cooperation was completed.

In the context of the development of the cooperative movement, an analysis of the conditions of activity of the Podillya cooperatives during the Hetmanat P. Skoropadsky and the emphasis on qualitative changes of these conditions during the period of the Directory was conducted. This is indicated by the rapid development of Podillya cooperation in the period under study, while giving statistical data on the dynamics of education and financial activity of local organizations.

The author noted that the regional cooperative center «Rada of Three» founded in 1919, established business relations with the governments of the UPR, coordinated the activities of the cooperative unions, organized measures to ensure the Ukrainian army and population with the necessary commodity resources, and contributed to the formation of international contacts Podillya cooperatives.

Key words: Podillya, cooperative societies, unions, Ukrainian People's Republic, agriculture.

Отримано: 14.10.2017

УДК 345.73:061(477)«1904-1908»

В. О. Магась

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРАМОТНОСТІ ТА ВЛАДА В 1904-1908 рр.

У статті охарактеризовано взаємовідносини культурно-просвітницької організації – Київського товариства грамотності і органів влади в період загострення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії. На чолі Товариства знаходився відомий український громадський діяч В.П. Науменко. В своїй діяльності він намагався поєднати вимоги законодавства з наростаючими революційними та ліберальними настроями членів товариства. В цей час окремі засідання Товариства набували політичного характеру, Народний будинок Київського товариства грамотності перетворився на місце політичних зібрань та маніфестацій, а книгарні та бібліотеки Товариства укомплектовувалися літературою політичного змісту. В 1905 р. ряд діячів товариства грамотності взяли участь в революційних мітингах, демонстраціях, засіданнях легальних та нелегальних суспільно-політичних організацій. В 1905-1907 рр. на складах та у книгарнях товариства грамотності було проведено ряд обшуків та інспекцій. Найбільше незадоволення представників влади викликало те, що при комплектуванні бібліотек Товариство керувалося лише вимогами існуючого законодавства, котре допускало до народних бібліотек всі книги, які не були вилучені з обігу. Разом з тим інспектори, здійснюючи огляд складів та читалень Товариства грамотності, керувалися міркуванням, що відповідальність Товариства грамотності мала бути вищою ніж у звичайних книготорговців. Останнім можна було керуватися лише формальною перевіркою видань на існування за-

борони щодо їх поширення. Натомість Товариство грамотності за духом і характером своєї діяльності мало достеменно знати які саме книги та брошури воно пропонувало покупцям, звертаючи уваги на видавця, їх зміст та спрямування. Офіційною причиною закриття Товариства владою в січні 1908 р. став відхід від першого параграфу його статуту, відповідно до якого діяльність Товариства мала відбуватися в релігійно-моральному дусі, натомість книги, котрі розповсюджувалися Товариством на думку адміністрації не відповідали цим вимогам.

Ключові слова: громадська організація, влада, Київське товариство грамотності, репресії властей.

На початку ХХ ст. у зв'язку з загостренням суспільно-політичної ситуації в Російській імперії активізувалася громадськість, що проявилася як у створенні нелегальних організацій, так і у діяльності легальних. До останніх належало Київське товариство грамотності.

В історіографічному відношенні питання частково досліджене в працях присвячених історії Київського товариства грамотності (А.П. Коцур, О.В. Гордійчук [20; 21], Л.Д. Березівська [3]), а також життю та діяльності В.П. Науменка (Л.Р. Вегера [4], І.В. Албул [1]). В них окреслені лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Так, А.П. Коцур та О.В. Гордійчук в свої спільній монографії прийшли до висновку, що в рішенні про закриття Товариства проявилася реакційна політика царського режиму, спрямована перш за все на обмеження освіти населення [21, с.84]. В свою чергу І.В. Албул вказувала, що діяльність Київського товариства грамотності визнавалася офіційною владою шкідливою ще напередодні 1905 р., а в роки Першої російської революції та після її завершення воно зазнавало постійних переслідувань та, зрештою, було закрито [1, с.19-20].

Товариство мало культурно-просвітницький характер. У відповідності до статуту затвердженого 11 лютого 1882 р. товариство було засновано з метою сприяння розповсюдженню в Правобережній Україні російської грамотності та релігійно-моральної освіти народу, а вся діяльність товариства мала узгоджуватися з правилами та постановами Міністерства народної освіти та діючим законодавством [24, с.1-2].

Найбільш інтенсивну просвітницьку діяльність товариство розгорнуло з приходом на посаду його голови В.П. Науменка у 1897 р. Було відкрито ряд його провінційних відділень (комісій) в Правобережній Україні, зокрема в Бердичеві, Умані, Черкасах, Звенигороді, Смілі, Чигирині, Шполі, Старокосянтинові, Фастові, Літині, Немирові та Кам'янці-Подільському. Крім того, товариством було відкрито 186 павленківських бібліотек, що облаштовувалися, здебільшого, при народних училищах. При Товаристві функціонували комісії: бібліотечна, театральна, лекційна, шкільна, видавнича та комісії по завідуванню міськими безкоштовними бібліотеками. Окрім того при товаристві функціонували бібліотека та музей навчальних посібників [13, арк.4]. В розпорядженні

товариства знаходилася також будівля Народного дому, котрий був збудований за рахунок державної казни, міського управління, пожертв населення та меценатів [8, арк.185].

Незважаючи на зазначене в статуті завдання поширення російської грамотності, великого значення діячі досліджуваної організації надавали боротьбі за використання в освіті української мови. Питання про доцільність її вживання в початковій освіті, про необхідність створення підручників для українських шкіл, звучали на засіданнях товариства. В.П. Науменком також неодноразово порушувалося питання про необхідність створення гімназії, де діти виховувалися би більш національно свідомими та навчалися рідною мовою. При комплектуванні шкільних бібліотек члени бібліотечної комісії Товариства грамотності рекомендували включення україномовної літератури [2, с.42-43]. Крім того, Товариство здійснювало видання дешевих книг українською мовою, постановку творів українських драматургів на сцені Народного будинку [21, с.5]. В ставленні до національного питання проявилася двоїстість в становищі товариства, ряд діячів якого у своїй діяльності намагалися поєднувати статутні завдання з боротьбою за українську школу та освіту. Зважаючи на це, обвинувачення ряду українських громадських і культурних діячів в тому, що Товариство грамотності слугувало знаряддям підступної русифікаторської політики царизму [21, с.4] виглядають безпідставними. На противагу до такої точки зору можна навести погляди представників російської громадськості міста, котрі звинувачували керівництво Товариства грамотності в антиросійській спрямованості і сепаратистських тенденціях [17, арк.1-1 зв.].

Такою ж двоїстістю характеризувалася діяльність Київського товариства грамотності в період загострення суспільно-політичної ситуації в країні, а саме – наприкінці 1904 – на початку 1907 рр. В цей період, за словами В.П. Науменко: «Товариство грамотності зробило все можливе для того часу, щоб втриматися в межах своїх просвітницьких завдань» [7, арк.17 зв.].

У 1904 р. Київським товариством грамотності були організовані недільні школи для дорослих, котрі були закриті в вересні 1904 р., оскільки їх діяльність була визнана «особливо шкідливою» Міністерством народної освіти, причому була звернуто увага на те, що діяльність шкіл знаходилася поза всіляким контролем зі сторони місцевих органів Міністерства [8, арк.174 зв.]. Слухачів таких шкіл знайомили з різними суспільними дисциплінами, програми навчання не узгоджувалися з іншими офіційними курсами, в бібліотеках шкіл зберігалася та видавалася недозволена література [8, арк.263].

Кінець 1904 р. по всій Російській імперії характеризувався загальним суспільно-політичним піднесенням. Країною прокотилася хвиля зібрань та мітингів. На цьому підйомі 14 грудня 1904 р. відбулося чергове публічне засідання Товариства під головуванням В.П. Науменка. За кілька годин до початку зібрання голова отримав повідомлення, що є плани перетворення засідан-

ня в політичну маніфестацію. З метою унеможливлення останнього В.П. Науменко вирішив не надавати слова стороннім особам [7, арк.15]. На засіданні з промовою на тему утисків, котрі чинить уряд у справі народної освіти, виступив член Товариства Л.С. Лічков [6, арк.106 зв.]. Після цього присутні, серед яких було ряд сторонніх осіб, котрі переважно належали до Київського комітету РСДРП [26, арк.190-191], почали вимагати від головуючого надати слово представнику робітників [7, арк.15]. Далі з промовою революційного змісту почав виступати соціал-демократ О.Г. Шліхтер, котрий не був членом Товариства грамотності [8, арк.263]. У відповідь В.П. Науменко закрити засідання [7, арк.15], натомість хтось з публіки розкидав в залі засідань прокламації Київського комітету РСДРП [26, арк.191]. Маніфестація завершилася з прибуттям поліції, котра склала протокол про інцидент. Після названого засідання деякі закордонні видання звинуватили Товариство грамотності та його керівництво в ретроградній спрямованості [7, арк.15 зв.].

В 1905 р. ряд діячів товариства грамотності взяли участь в революційних мітингах, демонстраціях, засіданнях легальних та нелегальних суспільно-політичних організацій. Сам В.П. Науменко як педагог (директор приватної чоловічої гімназії у Києві [23, с.294]) в цей час брав активну участь в діяльності та головував на засіданнях Київського педагогічного товариства взаємної допомоги [5, арк.76-90 зв.], діяльність якого поступово політизувалася, результатом чого стало його закриття владою в січні 1906 р. [22, с.155] Іншими активними учасниками Першої російської революції були такі члени Київського товариства грамотності як В.Ф. Александровський, М.П. Василенко, Ю.М. Вагнер, В.В. Водовозов, С.В. Родзевич, Д.Д. Тица, В.А. Чаговець та ін. [8, арк.262 зв.].

Впродовж 1905-1907 рр. приміщення Народного дому, яким опікувалося Київське товариство грамотності стало одним з центрів громадсько-політичного життя міста. Тут розмішувалися бюро кількох професійних союзів, Просвіта, редакції газети «Рада» та журналу «Киевская старина» [8, арк.60] (редактором та видавцем якого був В.П. Науменко [23, с.295]). Проходили там і партійні зібрання. Так, 17 лютого 1905 р. в Народному домі пройшло засідання Либідського відділу Партії народної свободи для обговорення програми партії [8, арк.263 зв.]. 29 травня 1905 року тут в ході засідання «Товариства осіб, що служать за наймом», призначеного для обговорення статуту організації, було піднято питання про бажаність обговорення записки про необхідність проведення докорінних державних реформ. Таке обговорення було заборонено присутнім помічником поліцмейстера, після чого один з присутніх витягнув револьвер і розпочав стрілянину в ході якої важко поранив представника влади [25, арк.260].

Відбувалося обговорення поточного життя країни і на засіданнях досліджуваної організації. В ході одного зі своїх засідань в квітні 1905 р. Рада Київського товариства грамотності вирішила винести на огляд загальних зборів доповідь про зміну умов,

що перешкоджають нормальній діяльності просвітницьких товариств. Водночас, протокол було доповнено рішенням не торкатися питань політичних [17, арк.15 зв.].

25 квітня 1905 р. відбулися загальні збори Товариства грамотності. На них було обговорено ряд питань. Зокрема, було вирішено видавати брошури, котрі б торкалися актуальних суспільно-політичних проблем. Також було зачитано доповідь заплановану Радою та вирішено додати до неї резолютивну частину з загальнодемократичними вимогами. В.П. Науменко доклав усіх зусиль, щоб обговорення цього питання не переросло в політичні дебати. Зокрема він заявив, що можна сперечатися з багатьма запропонованими пунктами, а особливо з пунктом про чотирихвилинну виборчу формулу, однак не треба дискутувати про це, а варто просто написати про це в резолютивному побажанні. Крім того, товариство відмовилося від висловлення свого «політичного кредо» [12, арк.1-5 зв.]. Зрештою, незважаючи на намір друкувати літературу політичного змісту жодного такого видання не було випущено [7, арк.16].

В цей час діяльність Київського товариства грамотності слугувала об'єктом критики для консервативних сил. Так, на одному з засідань Партії правого порядку 27 листопада 1905 р. вона була визнана революційною. На думку члена партії Н. Садчікова брошури, котрі видавалися Товариством були також революційними, закликали до знищення приватної власності, заперечували віру та знищували інститут сім'ї [21, арк.82-83].

2 грудня 1905 р. імператор Микола II відмінив правила 1888 р. якими регулювалося постачання народних бібліотек друкованими виданнями [15, с.19]. Внаслідок цього Київське товариство грамотності почало комплектувати бібліотеку книгами з суспільно-юридичних питань, ряд з яких згодом було визнано інспекцією шкідливими [7, арк.18]. Варто відзначити, що важливі зрушення у скасуванні обмежень щодо поширення літератури Товариство мало ще в 1901-1902 рр. Тоді за клопотанням Київського товариства грамотності ним було отримано дозвіл від МВС на внесення змін в діючий статут організації, а саме: було надано дозвіл Товариству здійснювати в своїх книжкових крамницях торгівлю не лише книгами, допущеними в народні бібліотеки, але й усіма книгами, дозволеними цензурою [28, арк.23 зв.]. Отже, нові законодавчі зміни створили більш сприятливі умови для розширення постачання народних бібліотек Товариством.

Під пильною увагою місцевої адміністрації та консервативної преси опинилася також діяльність Київського товариства грамотності з організації публічних загальнодоступних лекцій, що, на їх думку, мала тенденційний характер та слугувала завданням «визвольного руху» [8, арк.175]. Також представниками влади критикувалися інші напрями роботи Товариства. Так, член Київського губернського у селянських справах присутствія Ф.А. Троїцький у своїй таємній доповідній записці на ім'я київського губернатора від 17 березня 1906 р. вказував, що в театрі в Народному домі ставлять п'єси переважно ідейні, а в чайних допускається читання

нелегальних творів. Крім того, в книжковому складі та бібліотеці для приваблювання революційно налаштованої публіки в вітрини виставлялися «брошури тенденційного змісту» [8, арк.263 зв.].

Під пильною увагою адміністрації опинилася також діяльність відділення Київського товариства грамотності в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. В липні 1905 р. Київським генерал-губернатором було звернуто увагу на продаж т.зв. «визвольної» літератури при книжковому складі місцевого товариства грамотності. Наприкінці року місцевою владою було закрито Смілянський народний дім на увесь час воєнного стану. Останній було знято у лютому 1906 р., однак Начальник краю визнав недоцільним поновлення діяльності згаданого Народного будинку в зв'язку з тим, що він являв собою місце для проведення різних мітингів та зібрань антиурядової спрямованості. В подальшому Смілянський народний дім було відкрито знову лише 15 квітня 1907 р. [7, арк.21].

Впродовж 1907 р. відбулося ряд обшуків у відділеннях Київського товариства грамотності. В ніч на 24 лютого 1907 року [7, арк.21 зв.] було проведено обшук за розпорядженням начальника Київського губернського жандармського управління на книжковому складі та в бібліотеці-читальні в Троїцькому народному домі [27, арк.9]. В результаті обшуку було знайдено 919 брошур вилучених судом з книжкового обігу, а також 1863 видань, котрі були кваліфіковані як тенденційні та антиурядові [7, арк.21 зв.]. Крім того, В.П. Науменка було викликано на допит до канцелярії Жандармського управління [21, арк.83].

За підсумками обшуку 8 березня 1907 р. відбулося засідання Ради Київського товариства грамотності, котра обрала спеціальну комісію з п'яти осіб, що мала відслідковувати нові надходження з метою недопущення поширення книг, які не відповідають просвітницьким завданням товариства [7, арк.21 зв.].

8 квітня 1907 р. Волинський губернатор порушив клопотання про припинення шкідливої діяльності Київського товариства грамотності [29, арк.91], що проявилася в постачанні безкоштовних народних бібліотек імені Павленкова, які знаходилися в межах Волинської губернії різноманітними брошурами «крайньої нелегальної спрямованості, котрі налаштовували місцеве населення проти існуючого порядку управління». Генерал-губернатор 21 травня того ж року підтримав в міністерстві означене клопотання Волинського губернатора [8, арк.27]. У відповідь Міністр внутрішніх справ (на підставі статті 33 відділення 1 Тимчасових правил про союзи та товариства від 4 березня 1906 р.) відношенням від 31 липня доручив направити питання про закриття Київського товариства грамотності на розгляд Київського губернського у справах про товариства присутствія. У відношенні було вказано, що згідно названих правил (відділення б) постанова має стосуватися також товариств, що утворилися до затвердження правил, якщо в їх статутах, затверджених встановленим порядком, не міститься інших вказівок з цього приводу, а оскільки статут Товариства грамотності такого порядку не передбачав,

то й розгляд питання було повернуто на губернський рівень [29, арк.18-18 зв.].

З метою захисту від необґрунтованих нападок Київське товариство грамотності 2 червня 1907 р. від імені його Ради за підписом голови В.П. Науменка направило клопотання Міністру внутрішніх справ з проханням ліквідувати обмеження, котрі чинив Волинський губернатор Товариству у відкритті народних бібліотек в Волинській губернії та облаштуванні місцевими комісіями Товариства в губернії спектаклів та вечорів. У зверненні зазначалося, що при комплектуванні бібліотек ніяких тенденційних цілей товариство не переслідувало. Підібрані книги по суспільствознавству та державознавству висвітлювали питання з різних точок зору. Також було вказано, що при комплектуванні бібліотек варто керуватися не міркуваннями Волинського губернатора, а точними вказівками закону, котрий раніше допускав до народних бібліотек книги, що увійшли до особливих списків, а потім почав допускати всі книги, що не були вилучені з обігу. «Такий законний порядок не може бути змінений на розсуд адміністративної влади, котрій не надано право в обхід закону вводити яку-небудь особливу, нічим не регламентовану цензуру бібліотечних каталогів» – зазначалося у клопотанні [29, арк.18-20 зв.].

У свою чергу місцева адміністрація посилила нагляд за Товариством. 13 серпня 1907 р. на підставі постанови Київського генерал-губернатора від 5 червня 1907 р було оштрафовано на 100 руб. В.П. Науменка. Причиною цього стала його відмова назвати редактора та фактичного видавця надрукованої бібліотечною комісією Київського товариства грамотності брошури «Огляд поточної популярної літератури» (випуск II) [7, арк.7 зв.-8] У ній у розділі присвяченому розгляду громадянських мотивів в сучасній художній літературі [11, арк.155-170 зв.] містилися рецензії на два видання поширення яких було заборонено судом [7, арк.7 зв.].

11 жовтня 1907 р. відбулася урядова ревізія Уманського відділення Київського товариства грамотності де в бібліотеці на 3 тис. примірників видань було знайдено 36 екземплярів заборонених та нелегально надрукованих книг і брошур. Також інспекторами було проаналізовано книжковий обіг відділення та зроблено висновок, що від часу заснування книжкового складу в вересні 1905 р. ним була розпродана величезна кількість «визвольної» літератури серед селян, робітників та учнів [7, арк.12-14]. Загалом же перевіряючим зроблено висновок, що при уважному огляді літератури ставала зрозумілою «злочинна спрямованість» і інших видань, окремі з яких були заборонені судовими інстанціями, інші були надруковані нелегально, а треті за своїм змістом давали підстави для сумнівів у їх легальності [7, арк.13].

13-15 листопада 1907 р. відбулася урядова ревізія книжного складу Товариства грамотності в м. Києві [7, арк.21]. З огляду на результати попередніх інспекцій та обшуків Товариство встановило в себе зразковий порядок вилучення з книжкової торгівлі та бібліотеки заборонених видань. В книжковому складі було заведено каталог заборонених видань, що ретельно вівся відповідно

до списків, котрі публікувалися в «Киевских губернских ведомостях». Вся подібна література негайно вилучалася зі складу та негайно передавалася В.П. Науменку для зберігання в особливому замкненому приміщенні. Перед початком ревізії В.П. Науменко надав А.А. Нікольському 764 примірники таких книг та брошур. В процесі огляду складу інспектор виявив велику кількість видань, котрі були кваліфіковані ним як тенденційні та антиурядові, хоча вони й були відсутні у реєстрах заборонених книг. До таких видань він відніс літературу надруковану «ліберальними видавництвами» «Донская Речь», «Молодая Россия», «Лучь», «Земля и Свобода», «Равенство» тощо. Обурила інспектора також наявність журналів т.зв. «визвольної спрямованості», таких як «Былое», «Знание» тощо. Після ревізії інспектор доповів Київському генерал-губернатору про тенденційний та антиурядовий характер усього відділення книжкового складу з суспільно-правових питань. А наявність великої кількості вилучених самим же керівництвом Товариства заборонених видань А.А. Нікольський кваліфікував як ознаку підтримки товариством тісних зв'язків з видавництвами та авторами, котрі є частиною т.зв. «визвольного руху» [7, арк.7 зв.-9 зв.].

Загалом, здійснюючи огляд складів та читалень Київського товариства грамотності, інспектори керувалися міркуванням, що відповідальність Товариства грамотності має бути вищою ніж у звичайних книготорговців. Останнім можна керуватися лише формальною перевіркою видань на існування заборони щодо їх поширення. Натомість Товариство грамотності за духом і характером своєї діяльності має достеменно знати які саме книги та брошури воно пропонує покупцям, звертаючи увагу на видавця, їх зміст та спрямування [7, арк.13]. В свою чергу дещо пізніше В.П. Науменко в пояснювальній записці вказував, що Товариство грамотності працювало над впорядкуванням книготоргівлі та перелогдало книги, однак загальна втома та апатія завадили членам товариства провести цю роботу оперативно. До того ж навіть Головне управління у справах друку для якого це було обов'язком не встигало вносити літературу в індекс заборонених видань, тому важко було вимагати виконання на належному рівні такої роботи від осіб, котрі на засадах добровільності працювали на складах Товариства [7, арк.17-17 зв.].

Наприкінці 1907 – на початку 1908 рр. становище Київського товариства грамотності значно погіршилося. Після розгляду результатів повторної ревізії книжкового складу Начальник Південно-Західного краю повідомленнями від 26 жовтня 1907 р. та 2 січня 1908 р. закрити книжкові склади та книжкові крамниці Товариства в Києві та Умані [29, арк.64 зв.].

В січні 1908 р. Черкаський повітовий справник порушив клопотання про здійснення ревізії на книжковому складі відділення Київського товариства грамотності в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії в зв'язку з поширенням ним літератури, котра сприяла розповсюдженню протестних настроїв населення [7, арк.21].

В свою чергу Волинський губернатор 16 січня 1908 р. подав повторне клопотання до МВС з проханням про припинення діяльності Товариства в межах Волинської губернії [8, арк.27].

Цього ж дня з огляду на загострення ситуації та можливе закриття товариства на ім'я Київського генерал-губернатора В.П. Науменком була направлена доповідна записка в якій зазначалося, що Товариство завжди стояло осторонь тих чи інших політичних рухів та проводило свою роботу у «душі посильного розуміння тих завдань, котрі були ним на себе взяті» [14, арк.1]. Далі автор записки характеризував основні напрями діяльності товариства і прохав перевірити правильність його слів, щоб дати можливість Товариству грамотності зняти з себе усі несправедливі звинувачення. «У такій складній справі як відання великою установою можливої помилки, можливі непорозуміння, але від них ще далеко до кримінальних вчинків», – вказувалося В.П. Науменком [16, арк.1-7].

Клопотання про закриття товариства було доповнене зверненням окремих консервативно налаштованих мешканців міста від 17 січня 1908 р. до Київського генерал-губернатора з проханням «припинити мерзенну діяльність Київського товариства грамотності», котре шляхом проведення лекцій, театральних постанов та зібрань в народному домі, а також поширенням революційних видань в народі «готувалося до кривавої анархії» та «сіяло революційну отруту». Далі слідувало клопотання про передачу Народного дому в розпорядження новоствореного Педагогічного товариства ім. К.Д. Ушинського, що мало вести свою діяльність в душі «християнської моральності та засад російського патріотизму». Зазначене клопотання підписало кілька десятків осіб, серед яких були дворяни та священики [8, арк.126-126 зв.].

Нарешті 23 січня 1908 р. під керівництвом виконуючого обов'язки Київського губернатора М.М. Чихачова відбулося засідання Київського губернского у справах про товариства присутствія на якому було розглянуто питання про закриття Товариства грамотності у зв'язку з результатами перевірки. Після докладу одного з членів присутствія про діяльність товариства, зі своєю промовою виступив В.П. Науменко. В свою чергу інспектор типографій та книжкової торгівлі А.А. Нікольський, що здійснював огляд книжкових складів Товариства в Києві та Умані познайомив присутніх з подробицями ревізій. Після висновків товариша прокурора київської судової палати, якого було запрошено на засідання з правом дорадчого голосу, Присутствіе одностайно постановило закрити Київське товариство грамотності разом з усіма його відділеннями [13, арк.4]. Підставою закриття відповідно до прийнятої постанови став відхід від першого параграфу статуту, відповідно до якого діяльність Товариства мала відбуватися в релігійно-моральному душі, натомість книги, котрі розповсюджувалися товариством на думку адміністрації не відповідали цим вимогам [8, арк.27 зв.].

Правлінням Товариства у встановленому порядку була направлена скарга до Правлячого Сенату Російської імперії з долученими до неї копіями постанови Присутствія від 23 січня 1908 р.

[6, арк.126 зв.] та його ж рапортом від 18 березня 1908 р. У рапорті, зокрема, зазначалося, що навіть якщо брати до уваги лише розповсюдження літератури, то вже існують всі підстави для закриття товариства (за статтями 33-35 правил 4 березня 1906 р.), незалежно від того чи залишалось товариство в межах діючих правил у інших видах своєї діяльності [8, арк.184-187 зв.]

Закриття товариства викликало жваве обговорення в провінційній та столичній пресі. Підтримка діяльності Київського товариства грамотності висловлювалася на сторінках ліберальних петербурзьких часописів «Речь» та «Реформа». Противники організації друкувалися на шпальтах місцевого «Киевлянина», котрий звинувачував діячів Товариства в антидержавницькій підривної діяльності. Цю позицію також підтримувала петербурзька консервативна газета «Новое время». Однак 9 лютого 1908 р. її співробітником О.А. Столипіним (братом П.А. Столипіна) була надрукована стаття «Непорозуміння» в якій було вказано, що «звинувачувальний акт проти Товариства грамотності вівся пресою», а обвинувачення базувалися на фактах, оприлюднених «Киевлянином», котрий був зацікавленою стороною, а тому тенденційно підбирав та інтерпретував факти. Саме тому, зазначав автор, столична преса не повинна була використовувати такі відомості [29, арк.80-80 зв.].

У відповідь представники консервативних кіл м. Києва (близько 90 осіб) 20 лютого 1908 р. подали клопотання Київському генерал-губернатору з проханням унеможливити перегляд постанови про закриття Товариства грамотності, за допомогою її впливових захисників в столиці. «Нехай пан О. Столипін з усіма «діячами» закритого товариства грамотності залишать свої підмінені «документи» при собі, а ми назавжди залишимося без таких доброзичливців та їх організацій, що переслідують свої шкідливі для цілісності та спокою Росії цілі», – говорилося у документі [29, арк.80-80 зв.].

Намагалися знайти заступництво у адміністрації краю і прихильники Товариства грамотності. Так, колективне звернення від 9 березня 1908 р. з підписами кількох сотень осіб та проханням зберегти Товариство було надіслано Київському губернатору. Автори звернення наголошували на аполітичному характері діяльності організації та її значній ролі в розвитку освіти краю. Можливі формальні відхилення в роботі Товариства вони пояснювали загальними умовами громадсько-політичного життя країни останніх років та складністю роботи товариства, заснованого на засадах добровільної праці багатьох осіб, котрі мали можливість приділяти цій справі лише свій вільний час [8, арк.201-223].

На початку 1909 р. Правлячим сенатом було розглянуто скаргу В.П. Науменка на постанову про закриття Київського товариства грамотності. Сенат визнав цілком доведеним факт поширення Товариством шляхом продажу з його книжкових складів книг та брошур антиурядового змісту, причому дане порушення, на думку сенату, мало не епізодичний, а систематичний характер. Тому рішення Київського губернського у справах про това-

риства присутствія від 23 січня 1908 р. було вирішено залишити без змін [19, с.3].

В подальшому за свою активну участь у Київському товаристві грамотності В.П. Науменко отримав статус неблагонадійного у місцевої адміністрації. У 1909 р. він очолював «Товариство сприяння середній освіті в м. Києві». І хоча будь-яких відхилень від Статуту не було помічено, однак з огляду на неблагонадійність керівництва організації до його діяльності була прикута особлива увага влади [6, арк.117-117 зв.]. В іншому випадку В.П. Науменко, І.С. Левицький та К.П. Михальчук у 1910 р. подали до Київського губернського у справах про товариства присутствія на затвердження статут Товариства благоустрою та охорони моголи українського поета Т.Г. Шевченка, але в його реєстрації було відмовлено. Причиною цього стало «українофільство» засновників, а також їхня попередня громадсько-політична активність. Щодо В.П. Науменка, зокрема, згадувалося його головування в Київському товаристві грамотності, котре «було закрито за псевдопросвітницьку діяльність, спрямовану на політичне розбещення напівграмотних народних мас» [10, арк.8].

Закриття Київського товариства грамотності негативно відобразилося і на освіті краю. Так, ревізія Павленківських бібліотек в селах кількох повітів Київської губернії засвідчила відсутність нормального обліку та каталогів книг, або ж їх повне зникнення [9, арк.2-2 зв., 110-110 зв.].

Можна частково погодитися з одним з активних діячів Київського товариства грамотності, журналістом та театральним критиком В.А. Чаговцем, котрий в своїх спогадах відносив досліджувану організацію до ліберальних [18, арк.61]. Дійсно, ліберальні настрої панували серед членів та в керівництві Товариства, що особливо проявилось в ході революції 1905-1907 рр., коли були вироблені окремі резолюції ліберального змісту, на засіданнях товариства обговорювалися політичні питання, а при комплектуванні бібліотек літературою великої уваги надавалося актуальній літературі соціально-політичного змісту. Однак при цьому в своїй роботі організація продовжувала максимально притримуватися діючого законодавства, не виробила якоїсь політичної програми та продовжувала займатися культурно-просвітницькою діяльністю.

Таким чином, діяльність Київського товариства грамотності в 1904-1908 рр. перебувала під постійним тиском влади. Причиною такого ставлення була деяка лібералізація в діяльності Товариства, пов'язана з загальною суспільно-політичною ситуацією в Російській імперії. Вона проявлялася як у зміні зовнішніх обставин (трансформація законодавства, зменшення зовнішнього контролю за діяльністю товариств) так і в роботі самого товариства на засіданнях якого почали підніматися окремі політичні питання, а бібліотеки з кінця 1905 р. почали укомплектуватися літературою з актуальних суспільно-правових питань. Неодноразові обшуки та ревізії книжкових складів 1907 р. стали підставою для закриття Київського товариства грамотності.

Представники останнього апелювали до існуючого законодавства для захисту своєї позиції. Натомість, на думку влади виконання всіх положень законодавства було ще недостатньою підставою для продовження функціонування Товариства, котре відійшло від релігійно-моральної спрямованості в характеру своєї діяльності, задекларованої в статуті. Більш того, в діяльності Товариства влада вбачала ознаки системної шкідливої антиурядової діяльності. В рішенні про закриття Київського товариства грамотності, в роботі якого проявилися окремі ліберальні тенденції, проявилось упереджене ставлення влади до культурно-просвітницьких товариств, а також до різних форм самоорганізації населення загалом. В будь-яких громадських ініціативах влада вбачала загрозу для існуючого самодержавного ладу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Албул І. Роль Володимира Науменка у діяльності «Київського товариства грамотності» // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 3. С. 15-20.
2. Березівська Л. Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу // *Рідна школа. Квартальник Українського вчительського товариства у Польщі*. 2015. № 23. С. 41-46.
3. Березівська А.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ: Молодь, 1999. 191 с.
4. Вегера А.Р. Культурно-освітня діяльність В.П. Науменка в дореволюційний період (друга половина XIX ст. – 1917 р.) // *Сумська старовина*. 2015. № XLVI. С. 112-120.
5. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської області). Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 1.
6. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 95.
7. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп.1. Спр. 98.
8. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 207.
9. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 251.
10. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 274.
11. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). Ф. 168. Оп. 1. Спр. 9.
12. Держархів м. Києва. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 25 а.
13. Держархів м. Києва. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 41.
14. Держархів м. Києва. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 42.
15. Землянский И.А. Государственная политика в библиотечном деле во второй половине XIX – начале XX вв. // *Национальная Ассоциация Ученых*. 2015. № 5-6 (10). С. 17-20.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 208. Спр. 6.
17. ІР НБУВ. Ф. 208. Спр. 8.
18. ІР НБУВ. Ф. 268. Спр. 5.
19. К закрытию Киевского общества грамотности // *Киевлянин*. 1909. 31 січня. № 31. С. 3.
20. Коцур А., Гордійчук О. Діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897–1908) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2009. Вип. 98. С. 21-24.

21. Коцур А.П., Гордійчук О.В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.). Київ: Корзун Д.Ю., 2011. 196 с.
22. Магась В.О. Суспільно-політична діяльність Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в роки Першої російської революції // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. – С. 147-158.
23. Паленко М. «Киевская старина» (1882–1906): у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Темпора, 2005. 384 с.
24. Устав. Инструкции и Положения Киевского Общества Грамотности. Киев: Тип. Т.Г. Мейнандер, 1899. 42 с.
25. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 76.
26. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 680.
27. ЦДІАК України. Ф. 318, Оп.1, Спр. 1532.
28. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 655. Спр. 35.
29. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 146.

В. О. Магась

Киевское общество грамотности и власть в 1904-1908 гг.

В статье охарактеризованы взаимоотношения культурно-просветительской организации – Киевского общества грамотности и органов власти в период обострения общественно-политической ситуации в Российской империи. Во главе Общества находился известный украинский общественный деятель В.П. Науменко. В своей деятельности он пытался совместить требования законодательства с нарастающими революционными и либеральными настроениями членов общества. В это время отдельные заседания Общества приобретали политический характер, Народный дом Киевского общества грамотности превратился в место политических собраний и манифестаций, а книжные магазины и библиотеки Общества укомплектовывались литературой политического содержания. В 1905 г. ряд деятелей общества грамотности приняли участие в революционных митингах, демонстрациях, заседаниях легальных и нелегальных общественно-политических организаций.

В 1905-1907 гг. на складах и в магазинах общества грамотности был проведен ряд обысков и инспекций. Больше всего недовольство представителей власти вызвало то, что при комплектовании библиотек Общество руководствовались только требованиями существующего законодательства, которое допускало в народные библиотеки все книги, которые не были изъяты из обращения. Вместе с тем инспекторы, осуществляя осмотр складов и читален Общества грамотности, руководствовались соображением, что ответственность Общества грамотности должна быть выше чем у обычных книготорговцев. Последним можно было руководствоваться лишь формальной проверкой изданий на существование запрета на их распространение. В свою очередь Общество грамотности по духу и характеру своей деятельности должно было точно знать какие именно книги и брошюры оно предлагает покупателям, обращая внимание на издателя, их содержание и направление. Официальной причиной закрытия Общества властью в январе 1908 г. стало отклонение от первого параграфа

его устава, согласно которому деятельность общества должна происходить в религиозно-нравственном духе, а книги, которые распространялись обществом, по мнению администрации, не соответствовали этим требованиям.

Ключевые слова: общественная организация, власть, Киевское общество грамотности, репрессии властей.

Vyacheslav Magas

The Kyiv Society of Literacy and the authorities in 1904-1908

The article describes the relationship between the cultural and educational organization – the Kyiv Literacy Society and the authorities during the period of exacerbation of the socio-political situation in the Russian Empire. The head of the Society was a well-known Ukrainian public figure V.P. Naumenko. In his work, he tried to combine the requirements of the law with the growing revolutionary and liberal moods of the society members. The separate meetings of the Society at that period of time acquired a political character, the People's House of the Kiev Literacy Society turned into a place of political gatherings and demonstrations, and the bookshops and libraries of the Society were equipped with the political literature. In 1905, a number of the Literacy Society members participated in the revolutionary rallies, demonstrations, meetings of the legal and illegal socio-political organizations.

In 1905-1907, a number of searches and inspections were carried out at the warehouses and in the bookstores of the Literacy Society. The biggest dissatisfaction with the authorities was the fact that the Society was guided only by the requirements of the existing legislation to complete the libraries. The legislation allowed the libraries to have all the books that were not withdrawn from circulation. Instead, inspectors, searching the Literacy's warehouses and readings-rooms, were sure that the responsibility of the Literacy Society should be higher than that of ordinary booksellers. The latter can be guided only by the formal examination of publications on the existence of a ban of its circulation. Instead, the Literacy Society, in the spirit and nature of its activities, must know with certainty what books and brochures it offers to buyers, paying attention to the publisher, its content and assignment. The official reason for the closure of the Society by the authorities in January 1908 was the withdrawal from the first paragraph of its statute, according to which the activities of the society were to take place in the religious and moral spirit, while the books that were distributed by the society in the opinion of the administration did not meet these requirements.

Key words: public organization, authorities, the Kyiv Literacy Society, authoritative repressions.

Отримано: 25.10.2017